

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Україна як аграрна держава має давню традицію сільськогосподарської освіти. Хвиля модернізаційних процесів на межі ХІХ і ХХ століть торкнулась системи освіти, в тому числі аграрної. Особливо яскраво ці зміни помітні на регіональному рівні, де освітня мережа формується виходячи із економічних потреб окремого регіону, специфіки його сільськогосподарського виробництва. Тому на прикладі Чернігівського регіону здійснена спроба проаналізувати діяльність сільськогосподарських навчальних закладів по підготовці кваліфікованих кадрів для сільського господарства. Досліджено кількість таких закладів, їх спрямованість, матеріальну базу, навчальні програми, кількість і соціальне походження учнів. Діяльність аграрних навчальних закладів регіону підтримувалась державою, органами місцевого самоврядування та приватними особами. Визначено важливу роль цих освітніх установ в піднятті освітнього та культурного рівня сільської молоді в умовах модернізації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ століття).

Ключові слова: сільськогосподарська освіта, Чернігівська губернія, підготовка кадрів.

У другій половині ХІХ ст. відбулося територіальне роз'єднання українських земель, завершилося формування української нації, ускладнилася соціальна структура та політизувалося суспільне життя. Всі ці явища та процеси залишили помітний відбиток на розвиткові освітньої сфери. Зокрема, буржуазні реформи розширили межі культурницько-просвітницької діяльності, створили нові умови для позитивних зрушень в освіті. Поява альтернативних центрів влади — земств, гласність, правовий захист прав людини, перетворення університетів на осередки вільнодумства тощо суттєво змінили атмосферу в суспільстві, створили передумови для переходу до цивілізованіших форм співжиття. Врешті-решт традиційний монолог офіційної влади дедалі більше поступався місцем діалогу влади з суспільством. Домінуюча у перші пореформені роки ідеологія народництва не тільки кликала до здійснення революції, вона орієнтувала увагу інтелігенції на селянство, у середовищі якого збереглися у незайманому вигляді християнська мораль та національна культура. Ця орієнтація зумовила вивчення проблем етнографії, фольклору, мови, а також стимулювала бажання у значної частини українсько різночинної інтелігенції активно сприяти народній сільськогосподарській освіті, підвищувати культурний рівень селянства.

На початку 60-х років ХІХ ст. Російська імперія стояла на порозі кардинальних змін та зрушень в освітній сфері. З одного боку, самодержавство розуміло, що чим нижче рівень освіти народу, тим простіше ним управляти за допомогою централізованого бюрократичного апарату, з іншого — розпочата модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу в високоосвічених, кваліфікованих робітниках та піднесення загального освітнього та культурного рівня народу, оскільки тільки за таких умов можна було масово запровадити новітню техніку, передові технології, більш ефективні форми організації праці.

Тому наприкінці ХІХ ст. кількість початкових училищ в Україні зросла порівняно з 1856 р. майже в 13 разів і досягла 17 тисяч. Навчальний процес здійснювався російською мовою. Незважаючи на це зростання, початковими училищами було охоплено лише 30 % дітей шкільного віку. Це зумовило і низький рівень грамотності: в Російській імперії він становив 21 %, а в українських губерніях від 15 до 27,9 %. [1]

В розвитку с.-г. освіти в колишній Російській імперії з часу її виникнення і до Жовтневої революції можна виділити три періоди: 1) період від виникнення імперії і до 80 років ХІХ ст.; 2) період дії положення про середню сільськогосподарську освіту 1878 р. і нижчу 1883 р.; 3) з виданням положення про середню та нижчу сільсько-господарську освіту 1904 р. і до Жовтневої революції.

Витоки сільськогосподарської освіти на Україні пов'язані з духовною освітою. У 1802 р. імператор Олександр видав указ про те, щоб у духовних навчальних закладах велось викладання лікарської науки: «... В селениях, где нет врачей, возложить сия обязанности на духовенство, доставить ему способы съ познаниями, сану свойственными.

соединить некоторые понятия о врачебной науке». Першим таким закладом була Київська духовна академія.

Після закінчення шостого класу учні мали право продовжити своє навчання в інших навчальних закладах. Вихованців академії запрошували для навчання до Москви і Петербурга, основних міст метрополії — Російської імперії. В Україні метро-полія не дозволяла відкривати інші навчальні заклади. Міністр народної освіти Російської імперії П.В. Завадовський так відгукувався про випускників академії: «Между всеми присланными в Петербург людьми наилучшими, способнейшими, а паче благонравнейшими оказывались всегда обучающиеся в Киевской духовной академии».

Студенти отримували добрі знання з ветеринарії та медицини. Про це свідчить те, що випускники академії продовжували навчання в Москві, Петербурзі та за кордоном і стали відомими професорами. Це О.М. Шумлянський і М.М. Тереховський, яким доручили ознайомитись з навчальним процесом кращих університетів Європи та внести свої пропозиції щодо організації медико-хірургічної академії й ветеринарного відділення при ній. Це основоположник вищої ветеринарної освіти І.С. Андрієвський у Московському університеті та Я.К. Кайданов у Петербурзькій медико-хірургічній академії. Фундаторами епідеміології та акушерства були Д.С. Самойлович і Н.М. Максимович. Першими академіками в галузі ветеринарії стали українці А.І. Яновський і Г.М. Прозоров.

Значний внесок у підготовку фахівців лікувальної справи зробила і Чернігівська духовна семінарія, яка була заснована Іоанном Максимовичем у 1700 р. як колегіум і називалася «Колегією архієпископа — Максимовичевскою Чернігівскою» або «Олімпом Чернігівським». Семінарія заснована за принципом Київської академії. Першим префектом був Антоній Стаховський (1700-1703 рр.). Літературу XVI ст. передав до бібліотеки у Чернігів з Києва Лазар Баранович.

Кількість учнів семінарії коливалася в межах 303-351 (1827-1833 рр.). Семінарії був наданий статус вищого навчального закладу і першим ректором був призначений архімандрит Ієрофей Маліцький (1786-1788 рр.). Навчальний процес у семінарії був добре поставлений, і передбачалося згодом перетворити її на університет, про що свідчить повідомлення з царських апартаментів.

10 квітня 1786 р. Катерина II наказала: «Троицкий Ильинский монастырь обра-тить для помещения университета, в семь городъ учрежденнаго». Проте з певних причин університет не був відкритий. [2]

У переліку дисциплін, які викладались у Київській духовній академії, знаходимо й такий предмет, як сільська та домашня економія. Православна церква, яка вболівала про своїх парафіян, їх добробут та майновий стан, головне бачила у необхідності практичних змін у селянській праці, у системі землеробства, що набагато відставала від системи організації праці у великих господарствах. Для місцевих парафіян були зразком та наглядним прикладом ведення господарства землеробські ділянки парафій, власні господарства церковної челяді, де застосовувались нові методи господарювання, передовий досвід у сільсько-господарській галузі.

Після реформування системи духовної освіти у 1808-1817 рр. дисципліну «Сільське господарство» починають викладати в духовних семінаріях. У звіті Святого Синоду за 1843 р. повідомлялося, що 58 вихованців духовних семінарій були направ-лені до Горигорецької агрономічної школи. Це були «отличные по наукам и благо-равию» семінаристи, які мали пройти трирічний курс навчання в цій зразковій агрономічній школі, щоб згодом стати викладачами агрономії в семінаріях.

Ця практика, яку підтримало Імператорське Вільне Економічне Товариство, на-була широкого розповсюдження в наступні роки: у 1845 р. вже 4821 вихованець семі-нарії навчався агрономії, у 1846 р. — 6854 вихованці, що свідчило про спроби царсь-кого уряду укріпити авторитет сільського священика. Пізніше за новими семінарсь-кими статутами з навчальних програм були вилучені сільське господарство, ботаніка, зоологія, медицина. Проте сільські священики не залишилися осторонь сільськогоспо-дарських справ і у 1840 р.

вийшов циркуляр Міністерства державного майна, який торквся проблем облаштування шкіл при сільських церквах, але згодом ця практика втратила своє значення.

Сьогодні ми дізнаємося, що багато основоположників української аграрної науки і освіти кінця XIX — I пол. XX ст. початкову і середню освіту отримали в духовних школах та семінаріях, або були вихідцями із сімей духовенства. Професор П. Будрін, директор першої селекційної станції, створеної в Харкові у 1908 р., а також професор О. Базаров, який у 1881-1887 рр. був директором Нікітського ботанічного саду та Нікітського училища садівництва і виноробства, отримали духовну освіту і були вихідцями із сімей духовенства. Видатний український вчений, засновник першого на території України сільськогосподарського ботанічного саду професор С. Богданов, який довгий час очолював кафедру агрономії університету Св. Володимира (нині ім. Тараса Шевченка), також народився в родині київського протоієрея. З Україною пов'язане виникнення і розвиток ґрунтознавства, оскільки тут проходили знамениті чорноземні експедиції В.В. Докучаєва. Мало хто знає, що він теж вийшов із сім'ї священника і початкову освіту здобув у В'яземському духовному училищі та Смоленській духовній семінарії. На підставі чисельних досліджень, результати яких опубліковані в шеститомному виданні «Ґрунтово-геологічні та ботанічні дослідження Полтавської губернії (1889 – 1891)», він виділив ґрунт як четверте тіло в царстві природи, поряд з мінералами, рослинами і тваринами.

Виникнення сільськогосподарської освіти в Росії відносять до 1797 р., коли Урядом поблизу м. Павловська на земельній ділянці 252 дес. була створена перша сільськогосподарська школа. Приймались в учні і чоловіки і жінки всіх прошарків населення і всіх ступенів освіти, де протягом трирічного курсу учні отримували сільськогосподарську освіту. Закрилась в 1803 р., за цей час декілька разів реорганізовувалась, перетворившись в школу для навчання тільки селянських дітей.

Після цього було відкрито декілька вузько спеціалізованих училищ і тільки в 1822 р. Московська спілка сільського господарства затверджує агрономічну школу, перший універсальний сільськогосподарський заклад. Основна мета створення школи: підготовка із селянських хлопчиків приказчиків для помість своїх панів. В 1878 р. утворилось агрономічне училище.

Становлення професійної освіти в Україні було пов'язано з просвітніми і матеріальними пожертвуваннями на ці цілі від тих людей, яких хвилювала доля України та українського селянства.

Основоположник рамкового пасічництва – П.І. Прокопович – створив дворічну школу бджорядів на Чернігівщині у 1820-х рр. за типом, розповсюдженим у Західній Європі. Вона стала однією з найбільш високопрофесійних на континенті. В школі за оригінальними програмами, які були розроблені П.І. Прокоповичем, навчались не тільки українці, а й представники Польщі, Чехії, Угорщини, Німеччини, Італії та інших країн. За більш ніж піввікове існування було підготовлено близько тисячі фахівців.

1 листопада 1828 року за підтримки військового губернатора Малоросії князя М.Г. Рєпіна, графа М.С. Мордвінова, Д.В. Кочубея та інших в селі Митченки була офіційно відкрита перша в Європі школа бджолярства.

В школі бджолярства навчали людей шкільним способом восени і взимку, коли люди були вільні від роботи. Щоб таке навчання було щоденним і обов'язковим, Прокопович прийняв і сторонніх учнів на один курс безкоштовно за їх послуги в госпо-дарстві. До цього ж чужі учні викличуть змагання з хазяйськими і це буде добре. Крім того упорядковуючи свої твори з бджільництва, вчитель хотів перевірити їх у процесі викладання. Уроки проводились українською мовою. При проведенні занять застосовувався метод Ланкастера – здібніші учні, запам'ятавши, що сказав учитель розповідали тим, хто не розумів.

Учні навчались виконувати всі роботи на пасіці восени, взимку і навесні. Їм надавали практичні навички щодо розрізнення особливостей сидіння, рухів і характеру польотів бджіл залежно від різних обставин. Це було одним з найважчих практичних завдань. Курс

навчання 2 роки. [3] Школу через два роки було переведено в село Пальчики Чернігівської губернії Конотопського повіту за 8 верст від Батурина.

До школи бджолярства приймали учнів в будь-який час, але переважно в вересні і жовтні, віком від 16 до 40. Перевага надавалась грамотним чи тим, що мали якусь спеціальність, а також неграмотним, але кмітливим, які за новим способом вивчаються за 2 місяці. Для вивчення наук бджолярства треба було вибрати людину порядну, розторопну, кмітливу; з природними здібностями, і в усьому гідну, з доброю поведінкою, розумну і старанну.

Курс навчання 2 роки. «У перший рік необхідно привчити учнів до справи, дати їм початкові знання з простих предметів. Наступного року усе повторити, закріпити і набути практичних навичок. А основне – дати правильні настанови як правильно діяти відповідно до часу, місця і волевиявлення власника». [4]

В 1854 р. з ініціативи Вільно-Економічної спілки при навчальній фермі була відкрита перша на українських землях Харківська сільськогосподарська школа, в майбутньому перетворена на середнє сільськогосподарське училище.

1848 р. вище відділення агрономічної школи в Горках перетворено в Горигорецький агрономічний інститут – це був перший досвід створення вищої сільськогосподарської освіти. [5]

Тобто, в дореформенній Росії сільськогосподарська освіта розвивалась при майже повній безучасті держави. На етапі зародження с.г. освіти турботи про неї, як і про народну освіту в цілому, лягли на плечі духовенства, продовжили справу передові поміщики, що об'єднувались в організації типу Вільно-Економічної спілки та Московської сільськогосподарської спілки і переслідували одну мету – забезпечити свої господарства кваліфікованими управителями.

Питання про підняття сільськогосподарського рівня селянських мас в той час не ставилось. Основна причина – в способах ведення пануючим класом сільського господарства. Останнє мало натуральний характер, трималось на примосовій праці кріпосних селян і велось екстенсивно. Майже повна відсутність як внутрішній так і зовнішніх ринків на продукти сільського господарства не могли стимулювати в більшості представників пануючого класу прагнення інтенсифікації свого господарства, а звідси не було приводів в Уряді розвивати сільськогосподарську освіту.

Зовсім інші умови склались після реформи 1861 року. Будівництво залізниць зв'язало Російську імперію із західно-європейським ринком і вимагало переходу від натуральних до товарно-грошових форм ведення господарства. Сільськогосподарська продукція вироблена кріпаками не витримувала конкуренції з європейськими аналогами, криза, що почалася в 70 х роках XIX ст., внаслідок притоку заокеанського хліба в Європу, особливо відобразилась на сільському господарстві колишньої Російської імперії, почався масовий занепад як селянського і поміщицького господарства.

Тоді уряд в числі інших заходів звернув увагу і на сільськогосподарську освіту, адже розвиток транспорту, промисловості і торгівлі сприяв реорганізації сільського господарства, а останнє викликало відчутну потребу в кваліфікованих працівниках для аграрного сектора.

В результаті в 1878 р. було утверджене положення про середню, а в 1883 р. про нижчу сільськогосподарську освіту, яке законодавчо регулювало діяльність відповідних середніх і нижчих навчальних закладів. [6] Його прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, оскільки цей документ надавав право земствам, товариствам і приватним особам відкривати такі школи.

Мета середніх сільськогосподарських закладів залишалась колишньою, а саме обслуговування приватновласницьких господарств. Метою нижчих навчальних закладів вперше проголошувалась розповсюдження в народі основних знань з сільського господарства і необхідних для нього ремесел, переважно шляхом практичних знань і навичок.

На 15 грудня 1895 року на території України були такі сільськогосподарські

навчальні заклади:

I. Вищі – Вищі курси по виноробству в Імператорському Нікітському саду м. Ялта 1894 р.

II. Середні – Уманське училище землеробства та садоводства Київської губернії 1864 р., Харківське землеробське училище 1855 р., Херсонське земське сільсько-господарське училище 1883 р.

III. Нижчі:

1. Державні сільськогосподарські школи – Майновська в Чернігівській губернії 1891 р., Білокриницька в Волинській губернії 1892 р., Ольгінська в Херсонській губернії 1890 р.
2. Приватні сільськогосподарські школи 1 розряду – Воздвиженська школа в Чернігівській губернії Глухівського повіту 1885 р., Михайлівська в Харківській губернії Сумського повіту, Мошногородищенська в Київській губернії Черкаського повіту, Ямчильська в Харківській губернії.
3. Училища і школи садівництва (державні і приватні) – Нікітське училище садівництва і виноробства м. Ялта, Одеська, Полтавська та Сімферопольська школи садівництва і городництва.
4. Школи молочного господарства.
5. Інших спеціальностей.
6. Жіночі сільськогосподарські школи – Жіноча практична школа сільського господарства та домоводства в Бердичеві Київської губернії, Преображенська жіноча нижча школа в Глухівському повіті Чернігівської губернії. [7]

Таким чином в Чернігівській губернії на 1895 р. існувало три нижчі сільсько-господарські школи: 1) Майновська державна сільськогосподарська школа; 2) Воздвиженська сільськогосподарська школа 1-го розряду; 3) Преображенська жіноча сільсько-господарська школа 2-го розряду.

Майновська школа відкрита в листопаді 1891 року, коли поміщиця – меценатка О. Майнова заповіла свій маєток і майже 500 дес. землі біля села Щаснівка колишнього Козелецького повіту (нині Бобровицький район) для створення сільськогосподарської та ремісничої школи. Утримання школи покривались частина за рахунок помістя, а частина – за рахунок казни (по 7100 руб. на рік). Попечителем школи був Михайло Миколайович Кочубей, управителем – Константин Олександрович Гамалія.

Курс навчання тривав 4 роки і розподілявся на чотири класи. В школу приймалися хлопці після 14 років із знаннями в обсязі курсу початкових народних училищ. В школі викладались: 1) загальноосвітні предмети за програмою двокласних сільських училищ та церковні співи і 2) спеціальні: а) необхідні для сільських господарів основні дані із природознавчих наук; б) землеробство; в) скотарство з ветеринарією; г) важливі законоположення, що стосуються селянського побуту і сільського господарства, а також знайомляться з городництвом, тютюництвом і бджільництвом. Потім учні навчаються ремеслам в основному плотнично-столярному, кузнечно-слесарному, щоб ремонтувати сільськогосподарські знаряддя. Учні, що закінчували повний курс, отримували атестати, а особи, що закінчували курс в навчальному закладі 3 розряду, користувались пільгами під час відбування військової служби. [8]

Теоретичні знання давались в зимовий час, літом, тільки в дні вільні від роботи, приблизно 1 день в тиждень. Одним із головних принципів організації теоретичної підготовки студентів вважали роботу в лабораторіях, семінарські заняття та індивідуальне спілкування професора зі студентом. Широко використовувався метод поглиблення теоретичних знань на університетських семінарах. Завершувався теоретичний курс складанням іспитів і колоквіумів. В основу фахового вишколу майбутніх спеціалістів, крім традиційних методів навчання, було покладено так звану конверсаторію, або точніше лекцію-бесіду. Така система співпраці професорів із студентами була досить дорогою, але мала низку істотних переваг.

По-перше, подібний діалог, який нерідко носив характер дискусії, допомагав студентові спокійно та розсудливо доводити свою обізнаність з предметом. По-друге, професорський загал змушений був відмовитися від шаблонного методу викладання, а натомість постійно працювати над опануванням найновіших досягнень науки і практики в царині світового сільськогосподарського виробництва, добре знати психологію студентів, знаходити серед них яскраві особистості, сприяти їхньому розвитку не тільки у виробничому, але й науковому напрямках. По-третє, дирекція школи мала оперативну інформацію про якісний склад своїх студентів, що давало можливість швидко корегувати окремі елементи навчального плану і програм.

Важлива роль у системі організації навчального процесу відводилася головному іспитові, який мав далеко не формальний характер. Цей комплексний іспит об'єднував контроль знань з усіх спеціальних предметів, а участь в іспитовій комісії поважних господарів, відомих виробничими досягненнями, і представників влади чи кураторів виключали необ'єктивність у підсумковому визначенні рівня загального розвитку і знань випускника. Характерно, що не всі студенти зголошувалися до випускного іспиту і виконання дипломної роботи.

Великого значення надавалося практичним заняттям. Вони проводилися у навчальних господарствах-фільварках. На полях демонструвалися технологічні прийоми, про які йшлося на лекціях і семінарських заняттях. Стежачи за господарською діяльністю фільварку, студент мав змогу бачити і аналізувати повний річний цикл сільськогосподарських робіт. В оригінальний спосіб знайомилися студенти з усіма заходами адміністрації щодо управління фільварком. Кожного тижня накази, розпорядження, рекомендації доводилися до відома студентів, і тому студент знав все, що робиться у господарстві, мав можливість критично оцінити ефективність і своєчасність цих розпоряджень, міг дискутувати на цю тему з професорами чи своїми колегами, зрештою, не був позбавлений задоволення самому прогнозувати розпорядження. На підставі підсумків господарювання протягом року студент міг скласти своє критичне резюме, врахувавши всі допущені помилки.

Приміщення для учнів складали 199 куб. саж. На одного учня припадало: спальні – 1.09, їдальня – 0.62, майстерня – 1.75. Школа займала загальну площу 621.01 дес. (усадьба 6.61, парк, сад і питомник – 0.1, город – 0.32, пашня – 64.5, вигони, луки, сінокоси – 14.15, ліс – 11.51, непридатна земля – 2.76, навчальні участки – 0.05).

В середньому в школі навчався 51 учень: 14 років – 19 (7.45%), 15 років – 29 (11.37%), 16 років – 51 (20%), 17-ти років – 43 (16.86%), 18-ти – 35 (13.73%), 19-ти і старше – 78 (30.59%).

Облаштування жилих і господарчих приміщень коштувало 45655 руб.

<u>Квартири для службовців</u>	<u>12023</u>
<u>Спальні</u>	
<u>Їдальня і кухня</u>	
<u>Класні кімнати</u>	
<u>Кабінети</u>	<u>21524</u>
<u>Майстерні</u>	
<u>Лікарня</u>	
<u>Господарчі та інші пристройки</u>	<u>12108</u>

Серед прошарків населення: дворян – 27 (10.59%), дітей духовенства – 12 (4.71%), міщан – 39 (15.29%), різночинців – 23 (9.02%), селян – 154 (60.39%). По віро-сповіданню: православних 242 (94.9%), католики – 11 (4.32%), лютерани та ін. – 0.78%. В 1895 р. закінчили курс Майновського училища 6 учнів, вибуло за проступки та мало-успішність – 3, через домашні обставини – 1, загальне число учнів у школі – 45. [9]

В 1920 р. школу перетворено на сільськогосподарський технікум імені К.А.Тимірязєва. Цей навчальний заклад готував і зоотехніків для села.

Метою створення приватних сільськогосподарських шкіл 1-го розряду було розповсюдження серед народу сільськогосподарських знань та ремесел переважно шляхом отримання практичних навичок. Курс навчання 3 роки, від абітурієнтів вимагались знання в обсязі курсу двокласних сільських училищ. Предмети: а) пояснення найпростіших способів виміру землі; б) основні дані з природознавчих наук; в) практичне землеробство з городництвом, садівництвом, лісництвом та ін.; г) скотарство і ветеринарія; д) головні закони селянського побуту; е) церковний спів. Передбачалась річна практика. Штат: управляючий, три викладача, законоучитель, причому управляючий поєднував в собі і обов'язки викладача. [10]

В Чернігівській губернії така школа перша Воздвиженська Глухівського повіту 1885 р. Вона виникла з ініціативи землевласника і побудована в його помісті. Попечитель – Микола Миколаєвич Неплюєв, управляючий – Андрій Іванович Фурсей. Школа отримувала щорічну урядову субсидію – від 500-до 3500 руб. на утримання навчального персоналу і навчальні посібники. В кінці XIX ст. (1895 р.) приблизно на утримання школи витрачалось 10201 руб., а на одного учня – 179 р. 73 коп. На кожного учня щорічно витрачали казна – 78 р. (43%), земство – 61 р. 90 к. (34%), приватний попечитель – 32 р. 24 к. (18%), учні та їхні батьки – 7 р. 59 к. (4%). Для прикладу, в 1895 році школа отримала від казни 3500 рублів, із інших джерел – 10000, викладачів було – 7, учнів – 76, закінчили курс в 1895 р. 14 учнів. Школа мала найбільшу кількість книг в бібліотеці – 2150 назв в 2785 томах.

Преображенська сільськогосподарська жіноча школа 2-го розряду почала свою діяльність з 1891 р. в помісті М.М. Неплюєва Глухівського повіту Чернігівської губернії. З казни в 1895 році школа отримала – 2000 руб., з інших джерел – 8000 руб., всього викладачів – 9, учнів – 45, закінчили курс – 5.

Теоретичне викладання велося регулярно з обов'язковим щоденними класними заняттями протягом трьох годин уроків із загальноосвітніх предметів і по спеціальним – пояснення найважливіших явищ природи, учіння про шкідливих та корисних комах і рослин, основні відомості про сільське господарство і селянський побут.

Із 45 учениць в 1895 р. було 13-ти літніх – 17%, 14-ти – 14%, 15-ти – 13%, 16-ти – 22%, 17-ти – 12%, 18-ти – 8%, 19-ти – 15%. Серед учениць переважало селянське населення – 58%, з дворян – 6%, з духовенства – 10%, з купецького прошарку – 3%, з міщанського – 15%, з різночинців – 7,5%.

В 1894-1895 навч. р. число уроків з теорії – 1168, із них на загальноосвітні предмети припало – 749 (63%): закон Божий – 111, російська мова – 282, математика – 156, географія – 108, історія – 92 уроки. Із спеціальних предметів: природознавство – 137 уроків. Із землеробства: ґрунтознавство, обробіток і удобрення 20 уроків, зняття обробітку – 4. Із тваринництва: догляд і кормління – 48 уроків, скотарство – 10, вівчарство – 5, свинорство – 6, птахівництво – 30, всього 99 уроків. Із молочного господарства: догляд за молоком – 15 уроків, маслоробство – 10, сироваріння – 5. По кресленню 50 уроків. Всього по спеціальним наукам 420 уроків або 35,9%.

Навчальні посібники складають 66 назв або 211 екземплярів.

Витрати на облаштування приміщення школи із розрахунків на одну ученицю – 503 руб. Вартість меблів на одну ученицю – 249 руб., витрати на харчування в рік 45 руб. 22 коп. Сума витрат на навчальну частину та інші пореби на одну ученицю в рік – 84 руб. Обмундировання на одну ученицю – 24,9 руб.

Сума надходжень на одну ученицю від казни 44 руб. 44 коп., від учередителів 106 руб. 12 коп., від приватних осіб та батьків надходжень не зафіксовано.

Для практичних занять учениць відведена ділянка землі в 13 дес. 1300 кв. с., із них під усадьбою – 1 дес. 1300 кв. с., сад – 6 дес., город – 6 дес.

Інвентарь: живий – голів дойного скота – 100, птиці – 111 шт. Молока отримують – до 6741 пудів, із нього масла – до 215 пудів.; мертвий інвентарь на суму – 954 руб. 94 коп., вартість пасік 1187 руб. 30 коп. [11]

Таким чином, дореволюційна сільськогосподарська освіта з часу її виникнення і до Жовтневої революції фактично обслуговувала потреби пануючих закладів і суспільних організацій, а також приватновласницькі господарства, готуючи для них, різних ступенів і категорій спеціальностей, кваліфікованих робітників. В справі підняття сільськогосподарського рівня селянського населення, що безпосередньо працювало на землі, помітної ролі дореволюційна сільськогосподарська освіта не відіграла, головним чином тому, що не був знайдений тип закладу доступний для широких прошарків населення. Нижчі сільськогосподарські школи та училища не виконали цієї задачі, так як зміст і постановка навчальної роботи в них не сприяла тому, щоб після закінчення працювати на власному господарстві. Да і заробітки селян, зайнятих на власному господарстві були меншими, в порівнянні з роботою по найму.

Тому починаючи з 1894 року Міністерство землеробства почало переглядати умови положення 1878 і 1883 років, і 26 травня 1904 року вийшло нове «Положенням про сільськогосподарську освіту». Згідно нього навчальні заклади могли бути як чоловічі, так і жіночі. Вони поділялися на: 1) загальні, які відкривалися для навчання у сільському господарстві взагалі; 2) спеціальні, що мали за мету навчання окремим галузям сільського господарства. Сільськогосподарські навчальні заклади мали триступеневу підготовку спеціалістів для села, вони були нижчі, середні та вищі.

Навчальні заклади поділялися на нижчі сільськогосподарські нижчі школи першого і другого розрядів та практичні сільськогосподарські школи. Нижчі сільсько-господарські училища мали на меті підготовку до практичної сільськогосподарської діяльності. В нижчих школах підготовка відбувалася переважно шляхом ведення практичних занять досвідченими спеціалістами сільського господарства.

Практичні школи готували умілих техніків-робітників з різних галузей сільського господарства. Це були, головним чином буряководи, овочівники, тваринники, вівчарі, свинарі та ін. В таких школах термін навчання визначався згідно з обраною спеціальністю від одного до трьох років. Для вступу до них претендент повинен був мати лише основи грамотності. [12]

Роль масової школи повинна була відіграти сільськогосподарська профшкола.

В результаті таких змін на Чернігівщині на початок ХХ ст., а саме до 1925 року зафіксовано три сільськогосподарські технікуми і сім профшкол. А саме:

- сільськогосподарський технікум с. Щаснівка (біля Бобровиці) 1891 р. заснований як Майнове нижче сільськогосподарське училище;

- землевпорядний технікум м. Чернігів 1919 р.;

- індустріально-агрономічний технікум м. Чернігів 1926 р.;

- сільськогосподарська профшкола на хуторі Воздвиженському Новгород-сіверського округу 1895 р.;

- агротехнічна профшкола м. Ніжин 1895 р.;

- сільськогосподарська профшкола с. Тиниця (біля Бахмачу) Конотопський округ 1921 р.;

- сільськогосподарська профшкола хутор Красний Новгород-Сіверський округ;

- сільськогосподарська профшкола м. Березне Чернігівської округи;

- сільськогосподарська профшкола містечко Вороніж Новгород-Сіверський округ;

- сільськогосподарська профшкола м. Борзна Конотопський округ 1898 р. (Борзнянська школа садівництва, городництва та бджільництва). [13]

В 1925 р. заснована Козелецька профшкола, що в 1931 році перетворена на зооветеринарний технікум.

Крім навчальних закладів на Чернігівщині поширенням сільськогосподарських знань займались товариства.

1. Прилуцьке сільськогосподарське товариство, засноване в 1893 р. Воно мало дослідне поле 20 га, склади для зберігання сільськогосподарських машин і знарядь, посівного насіння, добрив, навчальну кузню для підготовки сільськогосподарський ковалів.

Займалось поширенням агрономічних знань, продажем с.г. машин та знарядь, сортового насіння і насіння трав, мінеральних добрив. Обслуговувало головним чином поміщицькі господарства. У 1920 р. перетворене на кооперативне товариство;

2. Ічнянське сільськогосподарське товариство, засноване в 1901 р. Займалось розповсюдженням сільськогосподарських знань, влаштувало показові лани, виставки, сприяло придбанню с.г. машин і сортового насіння. [14]

В 1911 р. заснована Носівська Селекційно-дослідна станція – як науково-експериментальна установа, головним завданням якої було вироблення на підставі дослідів найкращих за місцевими умовами технічних засобів ведення сільського господарства. У 1920 р. в Носівці почав працювати агропункт, якому було виділено 17 га землі. Згодом на його базі створено сортодільницю, яка зосередила свою увагу на вивченні складу ґрунтів і розробці рекомендації щодо підвищення врожайності сільськогосподарських культур. [15]

В цілому по Україні перед революцією 1917 р. кількість сільськогосподарських середніх і нижчих шкіл було, відповідно, 6 і 54. [16]

Основними формами позашкільної сільськогосподарської освіти були лекції, курси, читання, публікації в газетах та журналах, ярмарки, з'їзди сільськогосподарських товаровиробників, навчально-ботанічні сади, музеї, бібліотеки тощо.

Таким чином, розвиток сільського господарства у другій половині XIX ст. потребував кваліфікованих працівників сільськогосподарського виробництва. З цією метою розширювалась мережа різноманітних нижчих та середніх сільськогосподарських навчальних закладів. Мережа сільськогосподарських навчальних закладів країни визначалася Положенням від 26 травня 1904 року про сільськогосподарську освіту. До неї входили вищі, середні та нижчі навчальні заклади, а також сільськогосподарські класи, курси, читання, бесіди, навчально-практичні господарства, навчально-ботанічні сади, музеї, бібліотеки тощо.

Розвиткові сільськогосподарської освіти сприяли земства, сільськогосподарські товариства і окремі особи.

Недоліки в системі сільськогосподарської освіти пов'язані з відсутністю єдиного державного підходу до побудови системи, нерозробленість багатьох методичних питань, слабкість матеріальної бази деяких навчальних закладів, нестачу коштів для створення нових сільськогосподарських освітніх закладів.

Як наслідок, процес розповсюдження сільськогосподарських знань в досліджуваній період в Україні відбувався більш стрімкими темпами ніж в імперській Росії в цілому, але дещо відставав від західноєвропейського та американського.

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 238-239.
2. Сіропалко Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 448.
3. Прокопович П.І. Про заснування в Батурині школи бджолярства // Пасіка. – 2000. - №7-8. – С. 18-19.
4. Зуй В. П.І. Прокопович – попередник теорії Ч. Дарвіна // Пасіка, 2000. - №5. – С. 26-27.
5. Полное собрание законов Российской империи. Изд-е 2-е. С-Пб., 1867. Т. 39. - № 40457. – С. 1-15.
6. Чередник А. Современная система школьного сельскохозяйственного образования и запросы к нему сельского хозяйства Украины. – Х.: Укргосплан, 1928. – С. 20-25.
7. Стебут И.А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование: Сборник статей. – 2 изд., доп. – М., 1889. – VII. – С. 157-160.
8. Сельскохозяйственные учебные заведения, подведомственные департаменту земледелия, в конце 1895 г. – С-Пб. 1896. – С. 15.
9. Там само. – С. 20-25.
10. Там само. – С. 26-27.
11. Колесов А. Низшие сельскохозяйственные школы. – Х. 1894. – С. 35.
12. Сельскохозяйственные учебные заведения, подведомственные департаменту земледелия, в конце 1895 г. – С-Пб. 1896. – С. 29.
13. Новое положение о сельскохозяйственном образовании и его применение / И.И. Мещеренский (сост.). – С-Пб. 1905. – С. XXII-XXIII.
14. Каталог сільськогосподарських шкіл України. На 1 січня 1924 року. (Б.м. і р.). – С.1-9.
15. Русов А. Описание Черниговской губернии. Сост. А.А. Русовым. Т.П. Чернигов. Изд. Ред. «Зем.

- [сборника Чернигов. губ.», 1899. – С. 229.](#)
16. [Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ ім. М.П.Бажана, 1990. – С. 886.](#)

References

1. *Boiko O.D.* Istoriiia Ukrainy: Posibnik dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. – K.: Vidavnychi tsestr «Akademiiia», 1999. – S. 238-239.
2. *Siropolko Stepan.* Istoriiia osvity v Ukraini. – K.: Naukova dumka, 2001. – S. 448.
3. *Prokopovich P.I.* Pro zasnuvannia v Baturini shkoly bdzholiarstva // *Pasika*. – 2000. - №7-8. - S. 18-19.
4. *Zui V.P.I.* Prokopovich – poperednyk teorii Ch. Darvina // *Pasika*, 2000. - №5. – S. 26-27.
5. *Polnoe sobranie zakonov Rosiyskoy imperii.* – Izd-e 2-e. S-Pb., 1867. T. 39. - № 40457. – S. 1-15.
6. *Cherednik A.* Sovremennaia sistema shkolnogo selskohoziaystvennogo obrazovaniia i zaprosy k nemu selskogo hoziaystva Ukrainy. – Kh.: Ukrghosplan, 1928. – S. 20-25.
7. *Stebut I.A.* Selskohoziaystvennoe znanie i selskohoziaystvennoe obrazovanie: Sbornik statey. – 2 izd., dop. – M., 1889. – VII. – S. 157-160.
8. Selskohoziaystvennye uchebnye zavedeniia, podvedomstvennye departamenty zemledeliia, v kontse 1895 g. – S-Pb. 1896. – S. 15.
9. Tam samo. – S. 20-25.
10. Tam samo. – S. 26-27.
11. *Kolesov A.* Nizshye selskohoziaystvennye shkoly. – Kh., 1894. – S. 35.
12. Selskohoziaystvennye uchebnye zavedeniia, podvedomstvennye departamenty zemledeliia, v kontse 1895 g. – S-Pb. 1896. – S. 29.
13. *Novoe polozhenie o selskohoziaystvennom obrazovanii i ego primenenie / I.I. Meshcherenskiy (sost.).* – S-Pb. 1905. – S. XXII-XXIII.
14. *Kataloh silskohospodarskikh shkil Ukrainy. Na 1 sichnia 1924 roku. (B.m. i r).* – S.1-9.
15. *Rusov A.* Opisanie Chernigovskoy gubernii. Sost. A.A. Rusovym. T.II. Chernigov. Izd. Red. «Zem. sbornika Chernigov. gub.», 1899. – S. 229.
16. *Chernihivshchina: Entsiklopedichniy dovidnyk / Za red. A.V. Kudritskogo.* – K.: URE im. M.P. Bazhana, 1990. – S. 886.

Малюга В.В.

Становление и развитие сети сельскохозяйственных образовательных заведений Черниговщины (вторая половина XIX – начало XX в.).

Украина как аграрное государство имеет давнюю традицию сельскохозяйственного образования. Волна модернизационных процессов на рубеже XIX и XX веков коснулась и системы образования, в том числе сельскохозяйственного. Особенно ярко эти изменения заметны на регио-нальном уровне, где сеть образовательных учреждений формировалась исходя из экономических потребностей регионов и специфики сельскохозяйственного производства. На примере Черниговского региона осуществлена попытка анализа деятельности сельскохозяйственных учебных заведений по подготовке квалифицированных кадров для сельского хозяйства. Исследовано количество таких заведений, их направленность, материальная база, учебные программы, количество и социальное происхождение учеников. Деятельность аграрных учебных заведений региона поддерживалась государством, органами местного самоуправления и частными лицами. Подчеркнута важная роль этих образовательных учреждений в повышении образовательного и культурного уровня сельской молодежи в условиях модернизации общества (вторая половина XIX – начало XX века).

Ключевые слова: сельскохозяйственное образование, Черниговская губерния, подготовка кадров.

Maluga V.V.

Becoming and development of agricultural educational establishments of the Chernigiv region (the second half of XIX – beginning of XX century).

Ukraine as agrarian state has old tradition of agricultural education. The wave of modernization processes on verge of XIX and XX of centuries touched systems of education and including agrarian. Especially brightly these changes are noticeable at regional level, where an educational network is formed going out the economic necessities of separate region, specific of it agricultural production. Therefore there is a realizable attempt to analyze activity of agricultural educational establishments from to training of skilled personals for agriculture on the example of the Chernihiv region. The amount of such establishments, their orientation, material base, on-line tutorials, amount and social origin of students, is investigated. Activity of agrarian educational establishments of region was supported by the state, organs of local self-government and private persons. The important role of these educational establishments is certain in raising of educational and cultural level of rural young people in the conditions of modernization of society (the second half of XIX - beginning of XX of century).

Keywords: agricultural education, Chernihiv province, training of personals.

ДІЯЛЬНІСТЬ БЛАГОДІЙНИХ ТОВАРИСТВ ЕТНОМЕНШИН НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ (1880-1914 РР.)

Стаття присвячена комплексному дослідженню діяльності благодійних товариств національних меншин на Правобережжі. Висвітлено історичні та соціально-економічні передумови розвитку благодійництва. Показано вплив етнічної психології та етнічної культури на характер благодійної діяльності. Встановлено взаємозв'язок між змінами в громадсько-політичному житті та активністю надання благодійної допомоги. В ході дослідження виявлені особливості процесу розвитку та основні напрямки роботи національних філантро-пічних організацій регіону у 1880-1914 рр. Відзначено, що у досліджуваній період відбувається еволюція національної благодійної діяльності від релігійних організацій до громадських. Зроблено висновок, що благодійні організації етноменшин на Правобережжі відігравали помітну роль в суспільному й громадському житті Правобережжя, сприяли покращенню матеріального становища населення й підвищенню його культурного рівня.

Ключові слова: національні меншини, громадські об'єднання, благодійні організації, Правобережжя.